

УДК 340.124[(438) : (477)]

Богдана ГОНЧАРЕНКО
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

ПОЗИТИВІСТСЬКИЙ ПОГЛЯД НА ПИТАННЯ АСИМІЛЯЦІЇ ЄВРЕЇВ У ТВОРЧОСТІ ПОЛЬСЬКИХ ТА УКРАЇНСЬКИХ ПОЗИТИВІСТІВ КІНЦЯ XIX СТ.

У статті порушується проблематика єврейської асиміляції в тогочасному суспільстві та її вираження в польській та українській літературах кінця XIX ст.

Ключові слова: євреї, асиміляція, суспільство.

In this article problems of Jewish assimilation at that time society and its expression is violated in Polish and Ukrainian literatures at the end of XIX century.

Key words: Jewries, assimilation, society.

W artykule porusza się problem asymilacji Żydów w ówczesnym społeczeństwie oraz odzwierciedlenie tego procesu w polskiej i ukraińskiej literaturze końca XIX wieku.

Słowa kluczowe: Żydzi, asymilacja, społeczeństwo.

Проблема єврейської асиміляції в польській та українській літературах з'являється в період позитивізму. У Польщі та західноукраїнських землях однією з причин стає посилення єврейського просвітницького руху *haskala* (haskala), що був започаткований на початку XIX століття. Реалізується ця програма, зокрема, і через літературних діячів, в яких з'являється зацікавлення проблемами національних меншин у Польщі, передусім євреями. Значну роль у висвітленні цієї проблематики відігравав „Львівський Кур'єр” („Kurier Lwowski”), який перетворився на справжню „лабораторію” польсько-української, а ширше – польсько-українсько-єврейської співпраці на громадській ниві, оскільки своєю аналітикою і автурою (Е. Лілієн, А. Інлендер та ін.) часопис охоплював актуальну проблематику міжнаціональної солідарності на ґрунті ідей лібералізму. Польські позитивісти у своїх літературних творах та публіцистичних статтях пропагували боротьбу за рівність й асиміляцію єврейського народу, показували важливу суспільну роль євреїв. Епоха позитивізму в польській та українській літературах приносить зміни в образ єврейського героя.

До середини XIX ст. у польській літературі присутні лише поодинокі образи єврея-патріота. Вистачає таких постатей і у позитивістських творах, наприклад, „Жид” І. Крашевського (1869), „Лялька” Болеслава Пруса (1890). Та криза, що настала після поразки повстання 1864 року, скерувала увагу нового покоління письменників на вирішення еко-

номічного і суспільного добробуту Польщі. Позитивісти зосереджують свою увагу і на польсько-єврейській співпраці. Два народи жили поряд одне одного і повинні були якось контактувати. Ці контакти стосувалися передусім економічної діяльності. Адже в другій половині XIX ст. у суспільно-господарчій системі (капіталізмі) євреї зайняли істотне місце. Великі ж капітали зосереджувалися в руках невеличкого кола представників еліти, основна їхня маса жила бідно, займалася дрібною торгівлею. Але найпоширенішим єврейським героєм позитивістської прози став саме бідняк. Іудеї, здебільшого, є друго- та третьоплановими постатями. Хоча зустрічаються повісті та новели, де єврей стає головним персонажем.

Найповніше семітське питання висвітлила в позитивістській літературі Еліза Ожешко. Вона була однією з перших, хто виголосив гасла асиміляції євреїв. Письменниця в своїх „єврейських” повістях і новелах прагнула показати читачеві, що співпраця поляків і євреїв в торговельних справах може вирішити багато суспільних питань. Селяни, шляхта, інтелігенція вважали заняття торгівлею чимось принизливим. Таку ситуацію бачимо в новелі Ожешко „Гедали” („Gedali”). Головним героєм є бідний єврейський купець, котрий, не дивлячись на власну бідність, голод та холод, дуже прислужливий, вміє гарно нахвалити власний товар. Болеслав Прус у новелі „Сон” („Sen”, 1890) показує шляхетність єврейської торгов-

ки. Подаючи такі образи, автори хотіли перемогти стереотип, який панував у XIX столітті, що євреї, займаючись торгівлею, не заслуговують на повагу. В 1882 році Ожешко публікує статтю „Про євреїв та єврейське питання” („O Żydach i kwestii żydowskiej”). Позитивісти підкреслювали важливу роль євреїв у житті сіл та містечок, у центрі яких часто знаходилися маленькі їхні крамнички. Пише про них і Прус у нарисі „На межі” („Na pograniczu”, 1880). В оповіданні Пруса „Село і місто” („Wieś i miasto”, 1877) торговельну спілку утворюють німець, шляхтич і сполонізований єврей Шая. Отже, в позитивістській прозі образ єврея дуже часто на першому плані.

У романтичній літературі єврея зображували переважно як мешканця села, в позитивістських творах він – мешканець міста. Романтизм подавав тип єврея-патріота, позитивізм – єврея-купця, банкіра, ремісника, інтелігента. Зокрема і Томаш Єж, так само як і позитивісти, виголошував гасла асиміляції, однак аргументував їх інакше. Кастовість турбувала його не тому, що була не відповідною до спенсерівських ідеалів суспільства як організму, а тому що зменшувала діяльність дійсної оборони. У цьому випадку також Єж ішов дорогою, прокладеною ідеологами еміграційного Польського демократичного товариства, для яких близьким був ідеал „Поляка іудейського віросповідання” („Polaka wyznania mojżeszowego”). Цікавим документом сприйняття асиміляційної програми місцевих поступовців є кореспонденція Ожешко і Єжа.

Письменниця, на думку Мілковського, чудово трактувала ситуацію єврейської громади. У книжці, яку опрацював Теодор Стантон, виданій у 1884 р., англійському читачеві рекомендується твір позитивістки: „Mało jest w Europie osób, co by rozumiały kwestię żydowską tak głęboko, jak autorka „Meira Ezofowicza”, znakomitej powieści, w której stan ciekawego tego ludu opisanym jest z fotograficzną wiernością. Przedmiotem jej jest zbudzenie się porywu ku cywilizacji” [1]. Раніше, у 1881 р., Єж був посередником при підготовці французького видання „Меїра Юзефовича”.

Хвиля погромів у 1880-1881 рр., а особливо антисемітські хвилювання у Варшаві, визначили виразну цензуру в історії польсько-єврейських взаємин. Для євреїв це означало поразку асиміляційних програм. Але, не дивлячись на це, Томаш Єж і надалі наголошував на доцільності залучення євреїв до польських справ.

У повісті „З буремної миті” („Z burzliwej chwili”), яка власне на початку 80-х друкувала-

ся на сторінках „Тижневого огляду” („Przeglądu Tygodniowego”), він підняв питання дієвої ролі у суспільстві євреїв. Варто згадати, що хвиля антиєврейських виступів у 1881 р. охопила й Україну. В статті „Антисемітизм” („Antysemityzm”), опублікованій у „Правді” („Prawdzie”) 1883 р., Єж виклав свій погляд на питання колонізації іудейського населення.

Переходячи від загальних зауважень щодо взаємної неприязні між європейськими народами і єврейством до конкретно польського випадку, Єж представляє програми для налагодження порозуміння між ними. План цей спирається, як у позитивістів, на емансипації жінок та зближенні народів. Західноєвропейські переслідування євреїв виникли з фанатизму, який підсилював економічний аспект. Цей економічний аспект був приводом неприязні до євреїв у Польщі та Україні. У повісті „Чарівливиця” („Uroczka”), надрукованій в „Ілюстрованому тижневику” („Tygodniku Ilustrowanym”, 1868-1869), новим сюжетом є кохання єврейки до поляка. Любов і спільна жертва для батьківщини за рецептом Єжа повинні поєднати розділені долони дітей однієї землі. Дуже критична оцінка євреїв міститься у повісті „Торгівля” („Handelek”), де діти Ізраїлю є посередниками в торгівлі дівчатами.

Твори Томаша Єжа концентруються навколо головних проблем польської культури XIX століття. Для нього як демократа, а одночасно і шляхтича з пограничних земель, важливим було українське народне пробудження, котре ставало на заваді мріям про Річ Посполиту в ягеллонському варіанті. До речі, в образі Томаша Єжа неочікувано побачили свого патрона позитивісти. Такі теми, як емансипація жінок, асиміляція євреїв, соціально-побутові проблеми були спільними як для „варшавських поступовців”, так і для Єжа.

Одне з найважливіших питань польської політики і культури другої половини XIX століття звучало так: „Як реагувати на претензії русинів на незалежність?”. Українська народна свідомість динамічно розвивалася від 1848 р. Якраз від тієї пори, коли Єж залишив рідні краї, польсько-український конфлікт міг спостерігати тільки здалеку, присвятивши йому кілька повістей і збірок. Справа ця для нього була важливою з двох причин: політичної та особистої. Свою ж літературну діяльність тут опирав на тій позиції, що Польща повинна залишитись у кордонах, котрі вона мала ще до переділів Речі Посполитої, тобто обов’язково з українськими

землями. Вірив він і в те, що поляки й українці можуть боротися за цю незалежність разом.

У тодішній українській літературі ця проблематика була найповніше представлена у творчості Івана Франка. В романі „Перехресні стежки” дуже цікавим є образ єврея Вагмана. Він добре розуміє суспільні механізми, причини погромів євреїв у Росії. Він розмірковує над роллю євреїв у Галичині, над асиміляцією євреїв, які „звичайно асимілюються не з тими, хто ближче, а з тими, хто дужчий. У Німеччині вони німці, се розумію; але чому в Чехії – також німці? В Угорщині вони мадяри, а в Галичині поляки, але чому у Варшаві та Києві вони москалі? Чому жиди не асимілюються з націями слабими, пригнобленими, кривдженими та вбогими? Чому нема жидів-словаків, жидів-русинів?” [2].

Дві статті І. Франка на сторінках „Огляду суспільного” присвячені цій темі. У „Галицьких цілях” та „Зі статистики великого майна” („Galizische Zwecke”, „Ze statystyki wielkiej własności”, 1886, № 10) він проаналізував діяльність „Союзу Ізраелю” у Відні – великого єврейського фінансового союзу, який координував діяльність єврейства в різних частинах світу. І. Франко навів великі грошові суми, які щорічно видавав „Союз Ізраїлю” на допомогу єврейським громадам, а саме – на розвиток шкільництва і друкування літератури, для підтримки промислу і сільського господарства, на „подорожі ревідентів та агентів”, на стипендії єврейським жінкам і дівчатам, для підтримки емігрантів [3]. Зокрема, в Галичині єврейство розвивалося аж надто активно, здобувши тут „обіцяну землю”. І. Франко ставить солідарність єврейства як зразок для наслідування, як високий рівень національної свідомості, коли всі розуміють, що триває вперта боротьба і що лише через наполегливу боротьбу певна народність щось здобуває [4]. „Галицькі цілі” для євреїв – це економічна експансія і оплутування краю фінансово-господарськими зв'язками, які забезпечують надійний контроль над ним. Іронізуючи, І. Франко порівнював експансіонізм євреїв із завоюванням Ханаану, описаним у Біблії [5], а закінчив статтю колючою характеристикою діяльності великих польських власників – лінивих, дезорієнтованих у соціальних перспективах, ретроградних, які раз-у-раз програють в економічній конкуренції євреям і дух солідарності яких нагадує солідарність раків з рибами [6].

У статті „Семітизм та антисемітизм” („Semityzm i antysemityzm w Galicji”, 1887, №

5) І. Франко спробував подивитися на проблему ширше і проаналізувати ментальність єврейства. Відгукувався він на статтю А. Носіґа „Спроба розв'язання єврейського питання” („Próba rozwiązania kwestji żydowskiej”, „Przegląd Społeczny”), власне, на його думку, про соціально-економічну перевагу євреїв, і писав: „...особливо племінна лучність жидів та їх релігійно-суспільні організації, кагали, дають їм величезну перевагу в боротьбі за існування, особливо над людністю, так відмінно зорганізованою, як польська й руська. Майже вся торгівля в Галичині і весь краєвий промисел держаться в руках євреїв. Шляхетська інституція, звана пропінацією, їм завдячує свій розквіт і своє так тривке існування, бо жиди як орендарі держать в руках вишинк гарячих напоїв і стараються якнайширше „пропагувати” їх консумцію” [7]. Далі Франко наводив цифри, які показували реальне збільшення єврейської власності в більшості галицьких повітів. Виходячи з цього, він ставив таке стратегічне завдання: „Жидівське питання має дві сторони, обі однаково важні для нас, як і для жидів: внутрішня реформа жидівська і зовнішнє впорядкування відносин між нами і жидами” [8]. Наголошував при цьому, що „питання внутрішньої реформи... поставлення жидівського народу на власнім твердим ґрунті, витворення для цього внутрішніх умов правильного розвою єсть і мусить бути незавсїгди ділом самих жидів...” [9].

„Натомість у справах, – продовжував І. Франко, – що доторкають обопільних відносин між жидами і нежидівськими народами, мають обі сторони, жиди і нежиди, не тільки право, але й обов'язок робити все, що можна для вияснення фактичного стану речей, для вказання його хиб і можливих способів зради” [10].

Як відомо, єврейську тему І. Франко широко представив у своїх художніх творах, починаючи від „Петріїв і Довбошуків” (1876) і чудової повісті „Воа constrictor” (1879). Його передусім цікавила ментальність єврейського етносу, закономірності його соціальної поведінки („Борислав сміється”, „Гава і Вовкун”, „Гершко Гольдмахер”, „Гава”, „До світла!” та ін.). З іншого боку, І. Франко замислювався над труднощами співжиття різних народів, особливо в умовах чужих для них бюрократичних держав. Найповніше ця проблематика проаналізована в романі „Перехресними стежками”, де письменник змодельював суспільну програму взаємопідтримки і моральної толерантності між бездержавними народами, євреями і українцями (концепція образу Вагмана).

Уся логіка статті показує, що І. Франко намагався знайти точку опори, з якої розпочався б **міжнаціональний діалог** у Галичині. Він прагнув чесності, відкритості, уважності й толерантності при аналізі історичних кривд та негативних стереотипів. Саме така логіка привела потім І. Франка до тих концептуальних і справді провіденційно-плідних думок у романі „Перехресними стежками” (1900), які й сьогодні звучать актуально й сповнені великої історичної правди та перспективності. Йдеться про роздуми і дії героя цього твору – єврея Вагмана, про проблему взаємин євреїв з іншими народами, зокрема з українцями.

Позиція І. Франка не відразу була сприйнята єврейськими колами: вже перша його стаття „Що значить солідарність?” викликала обурливу реакцію єврейського журналу „Ізраеліт”, який видавався у Львові з 1869 р. спілкою „Шомер Ізраїль” („Verein Schomer Israel”). Журнал побачив у статті І. Франка підбурювання супроти євреїв. На це автор відгукувався статтею „Eine teuflische und verworfene Aufreizung” (1886, № 5), де в дуже дотепному стилі, від імені усіх „ханаанітів” пояснював, що всі його тези підтверджують фактичні дані й дані статистики; що економічна експансія євреїв у краю йде неймовірно великими темпами; однак йшлося лише про те, щоб застерегти українців і поляків щодо потреби якісної соціальної самоорганізації, аби „...вказати пальцем на неминучість нашої організації, на потребу **крайової помочі для слабшої сторони**” [11].

Як оцінював І. Франко здобутки і можливості польської літератури в актуальних рецензіях на сторінках „Львівського Кур’єра”? У короткому відгуку на повість Вільгельма Фельдмана „Вродлива єврейка. Суспільно-психологічний нарис” („Piękna Żydówka. Szkic społeczno-psychologiczny”, 1888, № 41) він схвально оцінив стиль і проблематику твору, написаного на сучасну тему формування нової свідомості й соціальних орієнтацій євреїв Галичини. І. Франко відзначив, що „композиція повісті відзначається великою простотою і прозорістю, гарним і ясним стилем” [12], тобто оцінив її вище саме за відхід від псевдоромантичної літературної традиції, характерної своїм пишномовством і ненатуральними, розширеними описами. Водночас І. Франко уважно відслідковував кожен аспект твору щодо реальності й точності зображення соціальних тем і робив суттєві зауваження про кожен відступ від правди, суб’єктивність авто-

ра. Наприклад закинув В. Фельдманові таке: „... виводячи на сцену прихильника асиміляції євреїв з цілим арсеналом аргументів, він [автор] згадав про інший національний напрям лише кількома словами. Це годиться для публіциста; художник, що змальовує звичаї і суспільні течії, повинен же у таких випадках уникати односторонності” [13].

Тут спостерігається цікавий момент: видно, що ідейна еволюція І. Франка, яка тривала протягом 1880-х років, завершувалася переконаністю у тому, що література і мистецтво повинні бути якомога менше заполітизованими, заідеологізованими, а, згідно із постулатами естетики позитивізму, лише об’єктивно зображати живий потік суспільного життя. Назагал же, І. Франко вітав появу цієї книжки і щиро рекомендував її читачам.

Історії вивчення феномена взаємостосунків українства та єврейства в Україні другої половини XIX ст. стосується також праця П. Кудрявцева „Єврейство, євреї та єврейська справа в творах Івана Франка” [14].

Тадеуш Бубревіч у своїй статті „Мовний портрет євреїв у спогадах доби автономізму у галичан” („Językowy obraz Żydów w pamiętnikach galicyjskich doby autonomicznej”) говорить про спробу українсько-єврейської співпраці в Галичині перед виборами до парламенту. Єврейсько-український виборчий блок був найсильнішим лише у 1879 році, надалі ситуація змінюється [15].

Серед найактуальніших тем, до яких зверталися найвизначніші представники польської та української літературно-позитивістської школи у другій половині та наприкінці XIX ст., безперечно, на передньому плані залишається єврейська проблематика. Характерно, що в обох літературах попередніх епох єврейське питання спочатку визначалось негативно; це відбувалося через об’єктивні причини перебігу обох літературних процесів, хоча у польському письменстві ця проблематика була опрацьована значно ширше. Проте типологічно в обох літературах тієї пори можна бачити загалом присутність негативних або комічних образів євреїв. З появою позитивістського суспільного руху, літературної позитивістської школи відбувається радикальне переосмислення цієї проблематики, в якій на перший план виходить тема асиміляції євреїв. Власне, саме у цьому контексті ця проблема невдовзі з’явиться в літературних і публіцистичних творах видатних українських позитивістів, таких як Павлик, Нечуй-Левицький. Неоднозначну оцінку єврейському питанню дає Олена Пчілка,

але найперше І.Франко, який і в цій літературно-публіцистичній творчості й у своїй громадській діяльності вивищується над тодішнім літературним загалом в українському письменстві.

І все ж ця проблематика в обох літературах має свої особливості, характерні ознаки й принципові розбіжності. Коли польські позитивісти у своїй більшості бачать вирішення польсько-єврейських відносин найперше в асиміляції євреїв, то найавторитетніший український пози-

тивіст І. Франко відмовляється від подібної постановки питання, шукаючи шляхи збереження ідентифікації як для євреїв, так і для українців в асиміляційних процесах XIX століття.

На наш погляд, навіть цей доволі схематичний аналіз єврейської проблематики переконує в її актуальності для обох літератур. Польські та українські позитивісти спробували наприкінці XIX ст. закласти підвалини польсько-єврейського та українсько-єврейського порозуміння.

ЛІТЕРАТУРА

1. Jeske-Choiński T. Żyd w powieści polskiej. Studium. – Warszawa, 1914. – S. 25; Eisenbach A. Wielka emigracja wobec kwestii żydowskiej. 1832-1849. – Warszawa, 1975; Stanton, Kwestia kobieca w Europie. Przeł. K. Sosnowski. – Warszawa, 1885. – S. 282.
2. Франко І. Перехресними стежками. – К.: Дніпро, 1983. – С. 280.
3. Франко І. Зібрання творів. Т.44. Кн.1. – 457 с.
4. Франко І. Зібрання творів. Т.44. Кн.1. – 458 с.
5. Франко І. Зібрання творів. Т.44. Кн.1. – 459 с.
6. Франко І. Зібрання творів. Т.44. Кн.1. – 460 с.
7. Франко І. Мозаїка. Із творів, що не ввійшли до зібрання творів у 50 томах. – Львів: Каменяр, 2001. – 434 с.

8. Там само.
9. Там само.
10. Там само.
11. Франко І. Зібрання творів. Т.44. Кн.1. – 482 с.
12. Франко І. Зібрання творів. Т.27. – 171 с.
13. Там само.
14. Кудрявцев П. Єврейство, євреї та єврейська справа в творах Івана Франка. – Євр. зб. II. – 81с.
15. Budrewicz T. Językowy obraz Żydów w pamiętnikach galicyjskich doby autonomicznej // Kwestia żydowska w XIX wieku: spory o tożsamość Polaków. Praca zbiorowa pod red. G. Borkowskiej i M. Rudkowskiej. – Warszawa, 2004. – S. 151-168.